

Európa keleti fele a középkor alkonyán

*Jerzy Kłoczowski: Europa
słowiańska w XIV–XV wieku.*

Państwowy Instytut Wydawniczy.
Warszawa, 1984. 464 old.
illusztr. 35.

A Lublini Katolikus Egyetem professzorának több mint tíz esztendeje készült munkája jó példája az Európa nagyobb területein lefolyó hosszú távú folyamatokat leíró szintézisnek. Két évszázadot, a 14-et és 15-öt fogja át, amikor a késő-középkori Európa lassanként átalakult újkori Európává, az Elbától keletre eső Európa pedig elkezdett végleg a kontinens nyugati részébe integrálódni. Az ebben a korszakban lezajló jelenségek leírása során a szerző nem sajnálja a fáradtságot, hogy visszatekintsen a 13. századig, amelyben az új tendenciák jelentős részének kezdetét találjuk, illetve folytatja az elbeszélést a 16. század végéig. Bizonyos ellenérzéseket válthat ki a „szláv Európa” meghatározás. Amint J. Kłoczowski rávilágít, ez a terminus megfelelőbb, mint a „Közép-Kelet Európa”, amivel inkább Magyarország, Csehország, Lengyelország (Piastr határok közötti) területe határozható meg, valamint a lovagrendi állam, mint olyan országok, amelyek szorosabban kötődnek a Nyugathoz, illetve megfelelőbb, a „Kelet-Európa” elnevezésnél is, amelyet a kortárs politikai konnotációk (8–9. o.) terhelnek. Tegyük hozzá, hogy megalapozott ez a terminus, figyelembe véve a területen domináns szláv népek hatalmas szerepét. A szerző helyesen fordít mégis figyelmet a területen élő nem szláv népekre is. Mindenekelőtt a magyarokról van szó, akiket a középkori szláv krónikások gyakran szláv néptörzsnek véltek széleskörű írásbeli kapcsolataiknak köszönhetően, amelyek mind a mai napig – pl. a nyelv területén – olvashatók. Egyébként helyes észrevétel, hogy a magyar állam területén a szlávok sűrű településcsoportokat alkottak (Szlovákia, Horvátország, sőt tegyük hozzá, hogy még Pannoniában, különösen a Dunántúlon is megőrződhetett egy

maradvány jellegű, autochtonikus szláv népesség, amely még a magyar honfoglalás előtt itt lakott). Ezek a népcsoportok különféle függő viszonyban álltak a magyar központtal (9., 106. o.). A Trianon előtti Magyarországról szóló írásokban túl gyakran találkozunk „Kis Magyarország” képevel, jó tehát, hogy J. Kłoczowski elkerülte ezt az általánosan elterjedt hibát. A szlávok világához számítja a könyv szerzője a balti népeket is, és nem csupán azért, mert a történelem előtti időkben a szlávokkal egy közösségben éltek, de azért is, mivel a Litván Nagyfejedelemség népességének nagy részét szlávok alkották, illetve a balti terület egy része (Poroszország) a kora középkortól a szláv (lengyel) politikai expanzióknak, majd később betelepülésnek volt terepe. Ez okból nem hiányozhat a szintézisből a keresztetek állama sem, amelyet a porosz földeken élő németajkú népesség hozott létre, s amelynek történelme teljes fennállása során a szláv és balti szomszédokkal való kapcsolatok jegyében folyt. Ezek a Lengyelországhoz számtalan szállal kötődő területek végezetül a II. toruńi béke után 1466-ban közvetlenül vagy hűbéresként Lengyelországba olvadtak. Ugyanebből az okból (a szlávokkal és a magyarokkal való politikai és kulturális kapcsolatok miatt) foglalkozik a munka Moldvával és Havasalfölddel is. A tárgyalt területen belül a szerző három övezetet különít el: a már említett Közép-Kelet Európát, a Balkánt és a ruszin (keleti szláv) területet. Helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a tárgyalt régió nyugati határa nem esik egybe a Császárság politikai határával, hanem túllép azon (10. o.). Ez az észrevétel azonban nem jutott el a megoldásig, és a „szláv Germánia” leírására már nem került sor, jóllehet jelentős területein éltek szlávok (Łużyce-Lausitz vidékén mind a mai napig élnek).

A szerző széles összehasonlító perspektívában igyekszik bemutatni könyvében a társadalmi élet különböző aspektusait. Előadását a hagyományos politika-

történet bemutatásával kezdi. A közismert, s így felesleges részletek tömegét kiküszöbölő alapvető tételek rögzítése lehetővé teszi az egyes országok közötti hasonlóságok és eltérések megragadását, és bizonyítja ezek összefoglaló szintézisbe gyűjtésének helyénvalóságát. A tárgyalt időszak a politikai erők számára átmeneti korszak volt. Letűntek a régi középeurópai dinasztiák (a Przemyslidák, az Árpád-ház, végül a Piast-ház királyi ága), de az új dinasztiák átvették a régi hagyományokat, és tovább építették országaik hatalmát. A 14. század közepén a középeurópai trónokon három nagy személyiség foglalt helyet (IV. Károly, Nagy Lajos, Nagy Kázmér). Haláluk után ezek az államok eltérő útra léptek. Csehország és Magyarország a 15. században válságokon ment keresztül (Csehországban a huszitizmus, Magyarországon az uralkodó és a főurak harcai, majd a mind erősebb török veszély), Lengyelország ellenben a Litvániával létrehozott perszonálunió révén és a litván Jagellók trónra ülésével virágkorát élte. A 15. század végén a lengyel-litván dinasztia korlátozott dominanciára tett szert Európának ezen a részén, de az államaik közötti politikai koordináció hiánya, illetve az egyes országok közötti túlságosan nagy különbségek miatt nem jött létre tartósabb egység. A Jagellók örökségét délen az ekkor expanzív fázisban lévő Habsburgok és a törökök osztották fel. A Jagelló államok keleti végein megnövekedett Moszkva hatalma, amely levettén a hanyatló tatár államtól való függőséget a ruszin földek egyesítésébe fogott. Számára Litvánia jelentett konkurenciát, amely a 15. század végén nem volt képes ellenállni ezeknek a tendenciáknak. Fontos tényező volt ez, amely a lovagrendi állam bukása után megszilárdította Lengyelország és Litvánia unióját. A Balkán számára a 14. század Szerbia szupremáciájának kora, amely azonban belső konfliktusai mellett képtelen volt ellenállni a török terjeszkedésnek. A 15. század során az egész félsziget Törökország kezébe kerül, aminek megkoronázásaként bekövetkezik Magyarország 1526. évi katasztrófája.

A munka második fejezetét a szerző a

régió társadalmi-gazdasági struktúrájának szenteli. A kor jellemző tulajdonsága a demográfiai növekedés, ami kontrasztot mutat azzal a regresszióval, amelyen ekkoriban a nyugat átesett. A Fekete Halál alapvetően nem jut el ideig a nyugatinál jelentősen kisebb népsűrűség következtében. A demográfiai növekedés hatása volt egyebek között a dalmát városok végleges szlavizálódása, amit a szerző (52. o.) az Adria irányába tartó szerb migrációval hoz összefüggésbe. Ezzel kapcsolatban felvetődnek bizonyos kétségek. Ilyen módon értelmezhetnénk esetleg a dél-dalmát városok szlavizációját. J. Kłoczowski azonban nem veszi észre, hogy hasonló dinamizmus jellemezheti Horvátországot, amelyet kevésbé dúlt fel a tatárjárás 1241-ben, s amelynek területéhez tartozott Dalmácia jelentős része. A tárgyalt jelenségek jellemzője a városok és falvak fejlődése, ezen belül pedig az egész vizsgált térségben többségben vannak a helyi kereskedelem és kézműipar központjait jelentő kisvárosok. Urbanizáció tekintetében kiemelkedik Csehország és Szilézia. Ezeknek lakosságából a tárgyalt időszakban 34% város lakó (Szilézia – 23%). Alacsonyabb az urbanizációs mutató Magyarországon és Lengyelországban (15–20%), és ritka városhálózat jellemzi a Balkánt és Oroszországot (3–4%). A tárgyalt korszakban válnak általánossá a mezőgazdasági termelés új technikái, a tervszerű erdőgazdálkodás és a gazdag ásványkincsek kitermelése (ez utóbbi a Szudétákban és a Kárpátokban). Saját érckészlet jelenti az értékes fémpenzék alapját: a prágai ezüst garasét és a Corvin Mátyás verette magyar forintét; azonban már a 15. század közepén hanyatlásnak indul a bányászat, egyrészt a belső feszültségek, másrészt az ércbányák kimerülése miatt. Az eddiginél intenzívebben fejlődik a külkereskedelem is, azonban az exportstruktúra a tárgyalt régió számára nem előnyös. A nyugat-európai kereskedők kiviszik a feldolgozatlan nyersanyagokat és luxuscikkeket, a nyugat-európai ipar termékeit hozzák be, amelyek minősége sokszor igen gyatra. Ez nem hátráltatja a hazai kézműipar fejlődését, amely gyakran eredményesen konkurál a külföl-

di termékekkel, mint pl. a nagylengyelországi posztó. A kereskedelmi földrajzban két régiót különít el a szerző: a balti területet, amelyet kezdetben a Hanza monopóliuma ural, majd megnövekszik a Viszula és Gdanšk, illetve a Fekete-tengeri térség – amelyben mind nagyobb szerepet játszik Lwów-szerepe. A gazdasági és politikai változások Közép-Európa országaiban a nemesség szerepének növekedéséhez vezetnek, amely Magyarországon és Lengyelországban magába foglalja a főnemességet is. A közép-nemesség a monarchia fő támaszává válik, így a nemesi rend szélesebb körű jogokra tesz szert, mint mások, és domináns tényezővé válik a kialakuló képviselői intézményrendszerben. A polgárság csupán a cseh országgyűlésben játszik nagyobb szerepet. Lengyelországra és Magyarországra jellemző a nemesség nagy lélekszáma, valamint (Lengyelországban) az, hogy a nemesség azonosítja önmagát az állammal.

A nemesség szerepének növekedéséről szóló megállapítások már átvezetnek a mű következő fejezetére, amely az állam és a jog kérdéskörét tárgyalja. A korszak jellegzetessége az egyes rendekre és népcsoportokra (pl. Erdélyben a székelyekre) külön érvényes törvények sora, a helyi autonómiák széles köre, s emellett a központi hatalom növekvő jelentősége (különösen Magyarországon Corvin Mátyás uralkodása idején), illetve a jog kodifikációja. Az írott törvény mellett, mely a kánonjog, az ún. német jog és a mind népszerűbb római jog keveréke, él a szokásjog – különösen a keleti kereszténység országaiban –, amelyet Ruszka Pravda címmel Rusz területén írásba is foglaltak. Ebben az időszakban nyer végső formát Lengyelország, Csehország és Magyarország politikai elitje körében a Királyság Koronájának eszméje. A koronázási jelvények különösen Csehországban és Magyarországon töltenek be jelentős szimbolikus szerepet. J. Kłoczowski először elemzi az államok működésének elvi alapjait, majd ismerteti gyakorlati oldalát (az udvar szerepe, a közép-európai monarchiák egyes részeinek jogi státusza). Külön figyelmet szentel a pravoszláv államok működésének, ahol a nyugati befo-

lyással szembeni ellenállás, valamint a Bizánccal való kapcsolat egy eltérő állammodell kialakulásához vezetett. Kiténik ez Moszkva példáján, ahol a bojárság nem mutatott törekvést a rendi képviselet kialakítására, miközben az uralkodó ügyesen kihasználta katonai sikereit egy tőle függő réteg (a pomjescsikok) létrehozására. Az uralkodó hatalmának elméleti megalapozását segítette az az elv, mely szerint ő Isten földi helytartója, és ehhez előnyösen járult Konstantinápoly eleste. Jóllehet, a nagyhercegek már a 15. században teljhatalmat összpontosítottak kezükben, de csak Rettegett Iván koronáztatta magát cárrá.

A továbbiakban J. Kłoczowski, aki az egyik legjobb lengyel egyháztörténész, áttér az egyházak szerepének problematikájára. Szoros kapcsolatot talál az állam és az egyházi intézmények között. Az egyházi határok leggyakrabban egybeesnek az államhatárokkal, és a saját metropolisza erősítette az önálló államiságot. A Dunától északra és az Elbától keletre eső államok megkülönböztető jellemzője az egyházkerületek és a plébániák nagyobb területe, valamint a püspökök nagyobb presztízse. A tárgyalt korszak egyháztörténeti szempontból jelentős eseményének számít a kereszténység felvétele Litvániában, valamint a huszita mozgalom. A 15. századi Csehország a bogumil Bosznia után a második eset, ahol az eretnekként kezelt mozgalom privilegizált helyre tesz szert az állam életében. Csehország esetében ez összetett társadalmi folyamatok eredménye, mint pl. a nemesség gazdasági alapokon nyugvó erős antiklerikalizmusa, valamint az új elméleti áramlatok elterjedése széles társadalmi rétegekben. Amint ezt J. Kłoczowski több ízben hangsúlyozza, ennek a mozgalomnak több szinten voltak megnyilvánulásai, amelyek a könyv megfelelő pontjain elemzés tárgyát képezik. A szerző szintézisben felveti a pravoszláv egyház helyzetének kérdését a török megszállta Balkánon, ahol a papság elvesztette birtokait, ugyanakkor a keresztény lakosság képviselőjének ismerték el, így megmaradt a vallási élet szabad gyakorlásának joga. A könyv felhívja a figyelmet a kolduló ren-

dek nagy szerepére is régióink katolikus részében, és bemutatja a pravoszláv monaszticizmus fejlődését. Az intézményi változások visszatükrözik a vallásosság új áramlatait, amely a krisztianizáció mértékében a lakosság mind szélesebb körében mélyült el. J. Kłoczowski elfogadja H. Łowmiański álláspontját, mely szerint a krisztianizáció első szakasza a 12. század alkonyán ért véget. Ettől az időponttól fejlődnek ki a szentség új ideáljai, hangsúly kerül az individuális keresztényi életre, elterjednek az új liturgiai szokások, folklorizálódik a kereszténység. Kiemelik Krisztus ember voltát, kifejlődik a Szűz Mária kultusz. Alapvető jelentősége van ennek a korszaknak az egyes országok saját kulturájának kialakulásában, amely elegyíti az elit egyetemes műveltségét a hazai tömegkultúrával.

A tárgyalt szintézis két utolsó fejezetét a szerző ennek a két folyamatnak szenteli: egyrészt ez egy erőteljes európaizálódásként értelmezhető, mint teljeskörű csatlakozás a nyugati vagy keleti kereszténységhez, másrészt egy erőteljes folyamatként az etnikai és kulturális identitás kiépítése irányában. A tárgyalt korszakban végleg elterjed a kereszténység a régió társadalmainak legmélyebb rétegeiben. Fontos szerepe volt ebben az oktatásnak, vagyis az iskolarendszernek, különösen a keleten fejlett alsófokú és a nyugati civilizációra jellemző felsőoktatásnak. Fejlődtek a falvakban az egyházközségi iskolák, aminek köszönhetően még jobbagyszármazású ifjakkal is találkozhatunk az egyetemeken. Az egyetem biztosította kezdetben az egyházi karriert a káptalanban vagy a hierarchiában, illetve a kancellárián, ahol mind több világi személyt foglalkoztattak. Egyre szélesebb a művelt, kultúrával törődő emberek köre, akik között olyan könyvgyűjtő, művészetet támogató uralkodókat találunk, mint IV. Károly, írott önéletrajzának szerzője; Lajos brześci hercege, aki végrendeletébe foglalta könyveit vagy Corvin Mátyás, a humanizmus propagátora. Imponáló könyvgyűjteményeket halmoztak fel a kolostorokban is, és mint jól ismert példát említi a szerző a zagaíni Ágoston-rendi kolostor könyvtárát, amely 1500-ban

kb. 1000 kötetet tartott számon. A keresztényi igazság hirdetésének külön tényezője volt a gótikus művészet, amely a tárgyalt országok mindegyikében különböző sajátos jelleget öltött. Hasonló funkciója volt a bizánci művészetnek is, amely szintén egyedi vonásokat vett fel.

A tárgyalt munka talán legérdekesebb része a mű záró fejezete, amelyet a szerző a nemzeti kultúrák fejlődésének, és ami ebből következik, a nemzettudat kialakulásának szentel. A nemzettudat meghatározó fő tényező a nemzeti kultúra. A szerző megjegyzéseiben a késő-középkori elit nemzettudatával foglalkozik, de nem kerüli el a kérdést, hogy ez milyen mélységig terjedt. A nemzeti identitást meghatározó egyik tényező a közös eredet mítosza, amit felfedezhetünk a tágabb szláv közösségi tudat fennmaradásában. További tényező a történetírás, amely az állam és az uralkodó dinasztia érdekeinek szempontjából mutatja be az ország történelmét, de az államot alkotó tágabb közösség szempontjából is. Fontos szerepe van a szent patrónusok kultuszának, akik jobbára szent királyok, állam- vagy dinasztiaalapítók (különösen kiemelkedik e tekintetben Magyarország, amint A. Vauchez kutatásai, illetve Klaniczay Gábornak a tárgyalt szintézis kiadását követően megjelent munkái nyomán ismertté vált; a másik póluson található Lengyelország, amely nélkülözi az ilyen monarchikus patrónus személyét), de lehetnek püspökök – az egyházszervezet megteremtői. A nemzeti sajátosságok kialakulásához járult a saját – idegen antagonizmusa is, aminek egyik kifejezője volt az egy nyelvet beszélő emberek közössége. Tegyük hozzá azonnal, hogy ilyen jellegű tudat nyomát már Szt. Adalbertnek *Tempore illo* a 12. század második feléből, de legkésőbb a 13. század elejéről származó lengyel legendájában megtaláljuk, amelyben Adalbertet, a cseh kinevetik nyelvért a lengyel parasztok. A tárgyalt korszakban az egész térségben kialakul az irodalmi nyelv. Az első magyar nyelvemléknek tartják például az 1300 körül keletkezett *Ómagyar Mária-siralmat*. J. Kłoczowski azonban figyelmen kívül hagyta, hogy már a 13. század

első éveiből származó Pray-kódexben megtalálható a magyar nyelvű *Halotti Beszéd*. Vitatható az állítása is, hogy az ógyházi-szláv nyelv csak a középkor vége felé vált mesterséges nyelvvé. Valójában az ógyházi-szláv már keletkezése pillanatában mesterséges volt, bár az a Szaloniki környéki szláv dialektusból merített és minden szláv számára könnyen érthető volt. Egyenesen szórakoztató olvasmányt jelentenek a szerző megállapításai a szomszéd népekről alkotott negatív sztereotípiákról, amelyek a nemzeti büszkeséghez kötődtek. Arról, hogy ezekben az időkben könnyen lett a barátságából ellenségeskedés és viszont, meggyőzően szólnak a Nagy Lajos korabeli lengyel–magyar viszonyok. 1377-ben Krakkóban csetepatéra került sor, aminek következtében több mint 160 magyar udvari ember lelte halálát, és a nagylenyelországi Janko z Czarnkowa képtelen elhallgatni, hogy mennyire gyűlöli „ezt a vad nemzetséget”. A nemzetudat hordozójaként jelöli meg a szerző – többek között B. Zientara művei nyomán – a politikai nemzetet, azaz a társadalomnak az állami funkciókkal szoros kapcsolatban álló rétegét. Lehetségesnek tartja a nemzeti identitás kiterjesztését szélesebb társadalmi rétegekben is olyan válságok idején, mint a huszitizmus. Erre a kérdésre világított rá az utóbbi években (1987) K. Modzelewski is a jobbságágnak szentelt monográfiájában.

J. Kłoczowski kutatásaiból az a következtetés tűnik ki, hogy a 14. és a 15. század a szláv Európa történetében olyan fordulópontot jelent, mint a 12. és 13. század Nyugat-Európában. A szerző érdeme, hogy lerántotta a mítikus leplet az 1500-as esztendő máigukus cezúrájáról, amely mintegy elválasztotta a középkort a reneszánsztól. Munkájában kimutatta, hogy sok ma is élő kulturális hagyomány gyökerezik éppen ebben a korban. Az egyes államok történeti mitológiájában való kiemelt szerepét annak is köszönheti ez a korszak, hogy a rá következő időkben a régió mindegyik állama regresszió ment keresztül.

J. Kłoczowski szintézise imponáló kritikai apparátussal van ellátva. Ennek el-

ső része a bibliográfia (332–40. o.), amelyben megadja a lengyel, a kongresszusi nyelveken, illetve a lengyel olvasó számára érthető cseh nyelven kiadott legfontosabb feldolgozásokat. Ebbe a bőséges összeállításba szubjektív szempontok szerint kerültek az egyes könyvek, így tehát vitatható, hogy helyesen került bele vagy maradt ki egy adott cím. A III. fejezethez, amelyben az állami-jogi viszonyokról esik szó, és leírja az udvari szerződéseket, segítségül hívható lenne például A. Gieysztor és P. E. Schramm valamelyik munkája. A Magyarország iránt érdeklődő olvasó ellenben elégedetten olvashatja ezen a helyen a német nyelvű kiadványt: J. M. Bak, Königstum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert, Wiesbaden 1973.

A kritikai apparátus következő része a „Fontosabb személyek és helységek szótára” (341–431. o.), amely alap gondolata szerint kísérlet a szláv Európa új történelmi (13–16. századi szótárhoz), ami folytatása is lehet a korábbi időkkel foglalkozó Słownik Starożytności Słowiańskich gyűjteményének. Az egész apparátust személynév mutató, illetve a földrajzi és etnikai-politikai nevek mutatója zárja. Mint minden indexben, ebben is előfordul néhány hiba vagy tévedés, pl. Alba Iulia azonosítása Akermannel (mindkettő mellett utaló van a Białogrod/Fehérvár címszóhoz), holott Gyulafehérvár külön címszóként szerepel. Jelentősebb hibának tűnik a Bratysława címszó (a Preszburg utalóval) elkülönítése Pozsonytól, holott ezek a nevek egyazon várost jelölnek.

A könyv gazdagon illusztrált. Helyesbítésre csupán a Nagy Lajost ábrázoló 4. sz. kép aláírása szorul. Ez a következő: „miniatura-részlet *Chronica de gestis Hungarorum*, 1360 után, Budapest, Magyar Nemzeti Könyvtár”. Jobb lett volna a cím helyett a krónika hagyományos nevét használni: Képes Krónika, ami a szakirodalomban is használatos, s a közölt reprodukció a (k. 1r) kézirat kezdő miniatúrájának részlete. A gótikus művészeti reprodukciók között kellene szerepelnie a szövegben említett Madonna z Krużlowej-nek is, ami a „Szép Madonnák” stílus legékesebb példája.

A könyvet a szerző egyszerre szánta a szakembereknek és a szélesebb olvasóközönségnek. Szép, irodalmi nyelven íródott a munka, így igazi esztétikai élvezetet nyújt. Ajánlható minden lengyelül tu-

dó olvasónak, akit érdekel ennek az európai régióknak történelme a középkor „alkonyán”.

Ryszard Grzesik